

ПІВНІЧНІ ТА ПІВДЕННІ АКЦЕНТНІ ТИПИ ДІЄСЛІВНИХ ФОРМ І ОСОБИ ОДНИНИ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ

У дослідженні проілюстровано функціонування акцентних типів дієслівних форм І особи однини теперішнього часу в українських діалектах; з'ясовано, які дієслова І особи однини теперішнього часу в українських говорах мають спільний наголос, а в яких акцентні типи здиференційовані; чи впливають фонетичні зміни дієслів І особи однини теперішнього часу на вибір акцентного типу.

Ключові слова: акцентний тип, парокситонний наголос, говірка.

У сучасних українських діалектах у дієсловах І особи однини теперішнього часу наголошеним може бути корінь (д¹дума¹йу (д¹думаву)¹, м¹исл¹у, р¹іжу), детермінатив² (гу¹л¹айу, мал¹у¹йу, чи¹тайу (чи¹таву)), флексія (б¹іжу, пе¹чу (пе¹ку), пл¹іву), префікс (в¹игон¹у, в¹икажу, в¹имал¹у¹йу). Український діалектний простір з огляду на наголос дієслів І особи однини теперішнього часу поділяється на північну і південну частини, пор.: ка¹жу і кажу, л¹убл¹у (л¹уб¹йу) і л¹убл¹у (л¹уб¹йу), пи¹шу і пишу, роб¹л¹у і роб¹л¹у (роб¹йу) – у південно-східних та північних діалектах наголос на флексії, у південно-західних – на корені (див. карти Атласу української мови (далі – АУМ) т. 1, кк. № 252, 254, 255; т. 2, кк. № 133, 134, 235; т. 3, ч. 1, кк. № 57, 58; ч. 2, к. № 69, 70, 71; ч. 3, к. № 40). Ізгласа парокситонного наголосу І особи однини теперішнього часу дієслів І дієвідміни (/кошу, /ношу, п/рошу та ін.) проходить від м. Червонограда, р. Стир, р. Горинь, р. Случ, її ілюструють також карти в монографічних дослідженнях Я. В. Закревської³, Л. М. Коць-Григорчук⁴. Як свідчать карти АУМ,

¹ Найбільш поширені в діалектах фонетичні варіанти подаємо в дужках.

² За визначенням Н.А. Федяніної, детермінатив – показник дієслівного класу. Федяніна Н.А. Ударение в современном русском языке. – М., 1982. – С. 178.

³ Закревська Я.В. Система особових форм дієслова в західних говорах української мови (Теперішній час) // Українська лінгвістична географія. – К., 1966. – С. 119-132.

⁴ Коць-Григорчук Л. Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору. – Нью-Йорк – Львів, 2002. – С. 53.

діалектологічні дескриптивні дослідження, наголос на пенультимі зазначених дієслівних форм властивий, крім південно-західних говірок, також і говіркам середньонаддніпрянським, степовим, які межують з говірками південно-західного наріччя, а також, як зазначає В.В. Власенко, говіркам південно-західної частини Житомирської області⁵. Отже, акцентний тип (далі – а. т.) є однією із структурних рис перехідних говірок.

Водночас зазначимо, що така територіальна різномісність наголосу дієслів І особи однини теперішнього часу властива не всім дієсловам. Існують дієслова, які в говірках південно-східного, північного та південно-західного наріччя мають однаковий а. т. або на корені (*дума́ю* (*думаву*), або на детермінативові (*па́ну́ю*), або на флексії (*не́чу* (*не́ку*)).

Виникають питання: “Які ж дієслова І особи однини теперішнього часу в українських діалектах мають спільний наголос, а в яких а. т. територіально здиференційований? Чи впливають фонетичні зміни дієслів І особи однини теперішнього часу на вибір а. т., адже в дієсловах І-ої особи однини теперішнього часу між українськими діалектами існують фонетичні відмінності?”

У сучасній українській мові та її діалектах дієслівні основи формуються за допомогою коренів різного походження. Зокрема, дієслова І особи однини теперішнього часу, що утворилися від дієслівних основ, які сформувалися на базі іменних та вигуків коренів, мають наголос на корені чи детермінативові незалежно від територіальної віднесеності, пор.: іменникові *д'єку'вати* – *д'єку'ю*, *думати* – *думайу*; прикметникові *б'іл'іти* – *б'іл'ійу*; числівникові *под'воїувати* – *под'воїу́ю*; займенникові *вика́ти* – *вика́ю*, *тика́ти* – *тика́ю*; вигуківі *гау́кати* – *гау́каю*. Наголос в І особі однини теперішнього часу залишається на тому самому сегменті, що й в інфінітиві, крім тих дієслів, які мають в інфінітивній формі суфікси *-увати*, *-ювати*, тобто дієслова І класу⁶. Акцентну відповідність між твірним та похідним словами спостережено у дієсловах І особи однини теперішнього часу, які в інфінітивній формі мають суфікс *-ати* (*дума* – *думати* – *думайу*) – дієслова III класу, на відміну від інфінітивних форм на *-увати*, *-ювати* (*д'єк* (*д'єк*) – *д'єку'вати* – *д'єку'ю*), *-іти* (*б'ілі* – *б'іл'іти* – *б'іл'ійу*) – дієслова IV класу, які не зберігають місця наголосу твірного слова.

⁵ Власенко В.В. Особливості наголошування дієслівних форм у говірках Житомирської області // XIV республіканська діалектологічна нарада. – К., 1977. – С. 53.

⁶ Структурні класи дієслів подаємо за академічною граматикою Сучасна українська літературна мова. Морфологія. За заг. ред. І.К. Білодіда. – К., 1969. – С. 312.

Дієслова 1 особи однини теперішнього часу, що утворилися від дієслівних основ, які сформувалися на базі дієслівних коренів, у сучасній українській мові мають наголос або на корені, пор.: *'кажу*, */л'убл'у* (*/л'убіу*), властивий говіркам південно-західного наріччя, а також перехідним говіркам від північного, південно-східного наріччя до південно-західного, або на флексії, пор.: *ка'жу*, *л'убл'у*, характерний для говірок південно-східного та північного наріччя, крім перехідних, а також сучасній українській літературній мові. Отже, а. т. у таких дієсловах (V, IX структурних класів) залежить від територіальної віднесеності.

Зауважимо, що дієслівні форми без епентетичного приголосного -л-, які, за свідченням Я.В. Закревської, охоплюють надсянські, наддністрянські, бойківські, частково гуцульські й покутсько-буковинські, а також середньополіські говірки між річками Горинню й Убортю⁷, мають такий самий а. т., як і дієслівні форми з епентезою. Отже, наявність чи відсутність у дієслівних формах епентетичного приголосного -л- на акцентний тип не впливає.

Водночас є і такі дієслова 1 особи однини теперішнього часу, що утворилися від дієслівних основ, а. т. у яких територіально не здиференційований, пор.: *ма'л'у'ю*, *'рухайу*, *чи'тайу* (дієслова I, III структурних класів).

Спробуємо визначити чинники, які впливають на вибір а. т. дієслів 1 особи однини теперішнього часу, що утворилися від дієслівних основ.

Як основну морфологічну опозицію в дієслівній словоформі розглядаємо протиставлення кореня афіксам. Тому протиставлення наголосу на корені наголосові на афіксі (детермінативові, флексії) є основною акцентною опозицією в дієслівній словоформі.

У сучасних говірках у безпрефіксних дієсловах 1 особи однини теперішнього часу існують два типи дієслівних словоформ: 1) дієслівні словоформи без детермінатива, пор.: *каж-у*, *пиш-у*; 2) дієслівні словоформи з детермінативом, пор.: *ма'л'-у-ю*, *чит-а-ю*.

1. Дієслівні словоформи без детермінатива.

У дієслівних словоформах без детермінатива, на відміну від словоформ з детермінативом, а. тип має різну територіальну віднесеність, пор.: пд.-сх та північні говірки, крім перехідних, з наголосом на флексії *во'жу* (*во'з'ю*), *ка'жу*, *л'убл'у*, *но'шу* (*но'с'ю*), *пи'шу*; пд.-зх та перехідні говірки від пд.-сх та північних до південно-західних – на корені *вожу*, *'кажу*, */л'убл'у* (*/л'убіу*), *'ношу*, *'пишу*.

Водночас зауважимо, що функціонують дієслівні форми без

⁷ Докладніше про це явище див.: Закревська Я.В. Епентитичні звуки в українських говорах // Дослідження і матеріали з української мови. – Т. V. – К., 1962. – С. 63-65.

детермінатива з однотипним наголосом незалежно від територіальної віднесеності, пор.: з наголосом на флексії *б'і/жу* (*б'і'жу*), *не^нчу* (*не^н'ку*), *стри^лжу* (*стри^л'жу*); з наголосом на корені *л'ізу*, *мажу*. Фонетичні варіанти, що не мають перехідної палаталізації задньоязикових *з*, *к* функціонують у поліських говірках на пограниччі з білоруськими, а також, як зазначає С.П. Бевзенко, у паралельному вживанні в середньозакарпатських та деяких наддністрянських говірках⁸. Отже, в українських говірках наголос однотипний у дієсловах 1 ос. одн. теп. часу, утворених від двоскладових інфінітивних форм на задньоязикові приголосні *з*, *к*, крім дієслова *мог^лти* – *мо^лзу* (*ма^л'зу*) у поліських говірках, пор.: *не^н'к'ти* – *не^н'чу* (*не^н'ку*), *с'ік'ти* – *с'і'чу* (*с'е^л'ку*), *стри^лти* – *стри^л'жу* (*стри^л'жу*), *тоу^л'ти* – *тоу^л'чу* тощо. Водночас зауважимо, що в зазначених дієсловах на а. т. не впливають фонетичні зміни, зокрема чергування задньоязикових *з*, *к*, крім дієслівної форми *мог^лти* – *мо^лзу* (*ма^л'зу*). Припускаємо, що дієслова, які походять від інфінітивних форм на свистячий -з, незалежно від того чи відбувається чергування приголосних в основі, в українських діалектах мають однотипний наголос на корені, пор.: *лазити* – *лажу* (*лаз'у*), *лізти* – *лізу*, *мазати* – *мажу*.

2. Дієслівні словоформи з детермінативом.

Дієслівні словоформи з детермінативом у пд.-сх, пн. та пд.-зх говірках в 1 ос. одн. мають однотипний наголос (на детермінативі), пор.: *зу^л'айу* (*зу^л'а*), *знайу* (*зна*), *ма^л'уйу*, *чи^л'тайу* (*чи^л'таву*), незалежно від того чи дієслова в 1 ос. одн. теп. часу мають усічені, безфлексійні форми, пор.: *зу^л'ка*, *зна*, *ко^л'ха*, які функціонують у південно-східних діалектах⁹, чи відбулася заміна інтервокального -j- на в, пор.: *знаву*, *чи^л'таву* – у лемківських, спорадично в бойківських, гуцульських говірках, значній частині середньозакарпатських говірок, чи втрата інтервокального -j-, пор.: *знау*, *чи^л'тау* – спорадично в бойківських, гуцульських говірках, значній частині середньозакарпатських говірок¹⁰, чи в повних основах форм теперішнього часу мають суфікс -j- – здебільшого в усіх говірках у мовленні молодшого покоління.

Водночас зазначимо, що в сучасних надсянських, бойківських говірках зафіксовано дієслівні форми 1 ос. одн. теп. часу з флексією -ам, яка, на нашу думку, провокує рецесію наголосу, пор.: *пам'йетам*, *с'н'івам*, *читам*. Особову флексію -ам, що належить до найбільш архаїчних на слов'янському ґрунті й активно функціонує

⁸ Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К., 1980. – С. 130.

⁹ Докл. про це явище див.: Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К., 1980. – С. 133.

¹⁰ Бевзенко С.П. Там само. – С. 129-130.

в сучасних південно- і західнослов'янських мовах, фіксували І. Верхратський¹¹, І. Панькевич¹² у лемківських та деяких закарпатських говірках від р. Уга біля Ужгорода, а також далше аж на захід від лінії Сніна – Стакчин – Звала. Я. Закревська за допомогою лінгвогеографічного методу проілюструвала функціонування флексії *-ам* на польсько-українському пограниччі¹³. Цікавим є той факт, що і І. Панькевич, і Я. Закревська цю флексію зафіксували лише в мовленні діалектоносіїв старшого покоління, що свідчить про її відмирання. Я. Закревська зазначила, що “тепер ця флексія поступово виходить з активного вжитку навіть у тих говірках, у яких засвідчена на ... карті, і змінюється закінченням *-у*”¹⁴.

Отже, релевантною ознакою у виборі а. т. в зазначених говірках є вікова характеристика мовців, пор.: старше покоління – *пам'їетам, сн'ївам, чїтам*; молодше – *памїа'тайу, сн'ївайу, чи'тайу*. Водночас зауважимо, що вікова характеристика мовців не єдина релевантна ознака у виборі а. т. Наші спостереження свідчать, що у мовленні середнього й молодшого покоління функціонує флексія *-ам*, якщо це спілкування у своєму соціумі, якщо ж виходить за його межі, то спрацьовує модель “свій – чужий”, і тоді діалектоносії надають перевагу флексії *-у*.

Отже, очевидним є те, що наголошування дієслів І особи однини в українських говірках пов'язане з походженням дієслівних основ. В українському діалектному просторі в І особі однини теперішнього часу функціонують а. т. спільні для всього обширу та а. т. територіально здиференційовані.

Територіально не здиференційовані а. т. мають:

а) дієслова І особи однини теперішнього часу, що утворилися від дієслівних основ, які сформувалися на базі іменних та вигуккових коренів;

б) дієслівні словоформи з детермінативом, крім тих, які мають флексією *-ам*;

в) дієслівні форми без детермінатива з наголосом на флексії, що не мають перехідної палаталізації задньоязикових *г, к* (*б'їжу* (*б'їзу*)), крім дієслова *мог'ти – мо'зу* (*ма'зу*) у поліських говірках;

¹¹ Верхратський І. Знадоба до пізнання угро-руських говорів. – Ч. 1. Говори з наголосом движним. – Львів, 1899. – С. 77.

¹² Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. – Прага, 1938. – С. 301-302.

¹³ Закревська Я.В. Система особових форм дієслова в західних говорах української мови (Теперішній час) // Українська лінгвістична географія. – К., 1966. – С. 119-132.

¹⁴ Закревська Я.В. Там само. – С. 121.

г) дієслівні форми без детермінатива з наголосом на корені, які походять від інфінітивних форм на свистячий -з (л'ізу).

Територіально здиференційовані а. т. мають:

а) дієслова 1 особи однини теперішнього часу, що утворилися від дієслівних основ, які сформувалися на базі дієслівних коренів (кажу – ка'жу);

б) словоформа 1 особи однини теперішнього часу без детермінатива дієслова *могти* – *можу* – *мо'жу* (ма'жу);

в) дієслівні словоформи з детермінативом, які мають флексією -ам (з'бирам – зби'райу).

Диференційною ознакою у виборі а. т. досліджуваної дієслівної форми є вік діалектоносіїв (з'бирам – зби'райу), а також усвідомлення діалектоносіями моделі “свій – чужий” (свій з'бирам – чужий зби'райу).

Фонетичні видозміни, зокрема, наявність чи відсутність у дієслівних формах епентетичного приголосного -л- (л'убл'у – л'убіу), інтервокального -j- (чи'тайу – чи'tау), заміна інтервокального -j- на в (з'наву), усічені форми (ко'ха), на а. т. дієслів 1 особи однини теперішнього часу в українських говірках не впливає.

Галина Кобирилка

Северные и южные акцентные типы глаголов 1-го лица единственного числа настоящего времени

В исследовании рассматриваются вопросы функционирования акцентных типов глаголов 1-го лица единственного числа настоящего времени в украинских диалектах; определено глаголы с общими и с дифференцированными акцентными типами; определено влияние фонетических изменений глаголов 1-го лица единственного числа настоящего времени на выбор акцентного типа.

Ключевые слова: акцентный тип, парокситоническое ударение, диалекты.

Halyna Kobyrnka

North and south accentual types of the verbs of 1-st person singular of the present tense

In research functioning of accentual types of the verbs of 1-st person singular of the present tense in ukrainian dialects; the integrated and differential features of accentual types of the verbs of 1-st person singular of the present tense are investigated.

Key words: accentual type, paroxytone accent, dialects.